

Нестеренко В. А.

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри права,
професійної та соціально-гуманітарної освіти
Закладу вищої освіти
«Подільський державний університет»

**ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ
ПОДІЛЬСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЄПАРХІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. – ПОЧАТКУ ХХ ст.
ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
ПОЛЬСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ НА ПОДІЛЛІ**

У статті аналізується зміст матеріалів часописів «Подольские епархиальные ведомости» та «Православная Подолия», у яких мова йде про національну політику російського царату та стан польської спільноти на теренах Подільської губернії. Зазначається, що ці часописи, які видавалось у Кам'янці-Подільському, були провідниками великодержавної московської політики, тому вороже ставились до польського культурно-освітнього життя. Разом з тим, у цих друкованих виданнях містились цікаві, підготовані подільськими священиками та краєзнавцями праці і дописи, у яких мова йшла про матеріальний, соціальний стан поляків Поділля, аналізувався їхній менталітет та ставлення до українського селянства та російської влади.

Ключові слова: Поділля, поляки, Римсько-католицька церква, Православна церква, губернія, етнос, єпархія, українці, національна політика, релігія, часопис, ксьондз.

У дореволюційний період православні священики Подільської губернії фактично були основними вихователями та наставниками українського селянства. Офіційну позицію Подільської православної єпархії визначали її друковані видання: «Подольские епархиальные ведомости» (далі – «ПЕВ») (1862–1905) та «Православная Подолия» (1905–1917). Для свого часу «ПЕВ» це було унікальне видання з історії Поділля, окремих населених пунктів (міст, містечок, сіл) Вінницької та Хмельницької областей. Перша частина «офіційна» була призначена для

публікацій подільського єпархіального церковного керівництва. У ній були царські офіційні документи, вказівки, накази, розпорядження щодо поляків Поділля, містились рекомендації місцевим священникам як краще проводити боротьбу з «католиченням» селянства та «польщиною». З цих документів очевидно, що етнонаціональна та релігійна політика царизму визначалась не етнічними, а цивілізаційними чинниками, основним з яких є релігійна ідентифікація. Тому й не дивно, що у першому Всеросійському переписі населення 1897 р. головним маркером та критерієм була релігійна, а не етнонаціональна ідентифікація громадян. До речі, саме у православних періодичних виданнях читачеві постійно нав'язувалась думка, що «католик» значить «поляк». Цей стереотип потім поширювався парафіяльними священниками під час проповідей та приватних розмов серед селянства. При цьому зовсім ігнорувалась та обставина, що після ліквідації царизмом Греко-католицької церкви на Поділлі у 1839 р. частина етнічних українців, колишніх греко-католиків, стали парафіяни Римсько-католицької церкви.

Натомість у другій «неофіційній» частині публікувалися історичні, краєзнавчі, статистичні та етнографічні дослідження Поділля. Друкувався й фольклорний матеріал, зокрема багато представлені обрядові пісні, які подавалися в оригіналі (українською) чи у транскрипції (це залежало від авторів-дописувачів). Саме у другій частині «ПЕВ» публікували свої краєзнавчі праці подільські священники, які були членами Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (з 1890 р. – Подільського церковного історико-археологічного товариства). Серед них слід особливо виділити праці С. Венгрженовського, О. Неселовського, М. Орловського, О. Павловича, Ю. Сіцінського, П. Троїцького, М. Яворовського та інших. Вони підготували історико-статистичні описи церков та монастирів, історію Церкви краю, біографії визначних церковних діячів, інформацію народознавчого характеру.

Попри всю свою суб'єктивність та упередженість, у періодичних виданнях Подільської православної єпархії є цікаві спостереження щодо розселення поляків на Поділлі та особливостей їхньої психології, міститься цікава інформація про польську

матеріальну та духовну культуру. Значна увага у цих дописах приділялась питанню ставленню поляків до царизму та їхніх відносин з українським селянством.

У своїй статті ми ставимо собі за мету описати та проаналізувати найбільш характерні публікації «ПЕВ» та «Православного Поділля», які стосуються досліджуваної нами проблематики.

Уже у 1860-ті роки на шпальтах «ПЕВ» було опубліковано кілька офіційних царських документів, які безпосередньо стосувались поляків Правобережної України, зокрема наказ імператора Александра II про заборону навчання дітей Закону Божого польською мовою. Чимало публікацій були на тему необхідності протидії «польської пропаганди» на теренах Подільської губернії, про боротьбу проти впливу Римсько-католицької церкви тощо. У своїй праці зупинимся на аналізі кількох, доволі типових публікаціях в «ПЕВ» у 1890-ті роки.

У 1897 р. напередодні першого всеросійського перепису населення, ймовірно за завданням центральної або Подільської губерніальної влади, священики Подільської єпархії підготували ряд схожих за змістом публікацій про боротьбу проти «латино-польської» пропаганди. Проаналізуємо їхні основні ідеї та висвітливо наведені у них факти.

Анонімний автор хронологічно першого допису стверджував, що наприкінці XIX ст. «римсько-католицька пропаганда» на Поділлі у порівнянні з першою половиною століття значно зменшилась, але час від часу давала про себе знати [5, с. 91]. Католицькі священики негативно ставились до російської культури, намагались проводити богослужіння виключно польською мовою, відмовляли своїх парафіян відвідувати російські заклади освіти, зокрема так звані православні «народні школи». У той же самий час вони створювали та надавали всіляку підтримку таємним римсько-католицьким школам, де дітей навчали польською мовою. Зокрема, у 1896 р. така школа, яка функціонувала упродовж майже 12 років, була виявлена та закрита у Проскурові [5, с. 92].

Увагу дописувача привернула діяльність кількох греко-католицьких родин, які прибули до Могилева-Подільського з

Люблінської губернії. Там вони, отримавши підтримку з боку місцевого римсько-католицького духовенства, вели активну агітаційну роботу, часто у розмовах із селянами говорили про переслідування та утиски Греко-католицької церкви в Російській імперії, яка офіційно була заборонена ще за часів Миколи I. І подібних випадків на теренах прикордонних губерній було чимало. Загалом, римсько-католицьке духовенство Правобережної України всіляко намагалось відновити пам'ять про Греко-католицьку церкву, тому у 1896 р. урочисто відзначило 300-у річницю Берестейської релігійної унії [5, с. 92].

Незадоволення та підозру автора цього допису викликало те, що «останнім часом помічається намір польської шляхти та інтелігенції до зближення з простим народом» [5, с. 96]. Якщо раніше польська шляхта з презирством та зневагою ставилась до селян, то тепер намагалась їм допомогти, покращити матеріальне становище українців-католиків, навчити їхніх дітей грамоти тощо. На думку дописувача, «ці просвітницькі наміри мали за мету – колонізувати місцеве населення краю» [5, с. 97]. Принагідно нагадаємо, що в царських офіційних документах «малоруси» не вважались окремим етносом, а лише вважались одним із трьох «русских народов».

Анонімний автор іншої публікації в «ПЕВ» з тривогою відмічав, що «як і раніше, латино-польська пропаганда – це небезпечна виразка для організації народного життя нашого краю» [2, с. 855]. Він пише про те, що ця небезпека особливо проявилась в Кам'янець-Подільському, Проскурівському та Летичівському повітах, де частина православних селян таємно перейшли в католицизм. Особливо велике його занепокоєння викликали діяльність на Поділлі римсько-католицьких братств («Ружанець», «Тверезості», «Серця Ісуса» та інших), які приймали до своїх лав як католиків, так і православних селян [2, с. 858]. Різкій критиці були піддані «відпусти» (храмові свята при костелах), на які поряд із католиками охоче приходили православні селяни. Вони часом навіть сповідались у ксьондзів [2, с. 858].

Детально описується діяльність римсько-католицької громади у Городку, який став головним пунктом «латино-польської пропаганди» в Кам'янець-Подільському повіті. Цьому сприяло

те, що у цьому місті католицьке населення у чотири рази перевищувало православне і що воно відзначалось особливою релігійністю. Місцева влада пояснювала це тим, що у Городку раніше діяв чоловічий орден Св. Франциска та жіночий орден Сестер милосердя. І хоча монастирі цих орденів були закриті після невдалих польських повстань 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр. їхні традиції продовжували жити серед місцевих парафіян [2, с. 861]. Тому губерніальна єпархіальна влада планувала створити в Городку потужний центр Православ'я, який би привернув до себе багатьох селян краю.

Ще в одній подібній публікації на цю тематику різко критикується діяльність римсько-католицьких братств, які нелегально існували при кожному костелі в західній прикордонній смузі Російської імперії. Знову відмічається той факт, що особливо активно вони діяли в Городку, де місцевий поміщик поставив умову своїм вільнонайманим робітникам, щоб вони відвідували літургії у місцевому костелі. В іншому випадку він погрожував їм звільненням з роботи [4, с. 1284].

Анонімний автор цього допису зупинився також на критиці римсько-католицьких місій, які були організовані в Австро-Угорщині. Потім вони нелегально через Збруч переходили кордон і займались на Поділлі не стільки релігійною, скільки політичною діяльністю. Він констатує: «Побувавши на таких місіях латинці і колишні уніати стають ненависниками всього православного, ворожими до російського громадянського ладу... Вони уникають російського суспільства, розмовляють лише польською мовою, прикидаються, що російської мови не розуміють [4, с. 128]. Частина з них мріяла про відновлення незалежної Польщі, «від моря до моря».

Однак, не всі дописи в «ПЕВ» мали антикатолицьке та антипольське спрямування. В окремих із них є цікаві спостереження, статистичні дані на етнонаціональну тематику, які спонукають до дискусій, роздумів та подальших наукових пошуків.

Так, невідомий автор однієї такої публікації стверджує, що в Подільській губернії наприкінці XIX ст. налічувалось майже 3 млн. громадян. З них православні становили близько 77%, римо-католики – понад 8% [3, с. 1112]. Далі мова йде про те, що ет-

нічні поляки складають незначну кількість римських католиків. Більшу ж їх частину становлять українці, які розмовляють українською мовою і були «окатоличені» за часів Речі Посполитої та унії. Як підтвердження до цієї тези автор пише про те, що між українцями-католиками та православними українцями немає ніякої ворожнечі та окремішності [3, с. 1112].

Проте в Проскурівському повіті, де кількість римо-католиків була найбільшою (близько 24% від всіх мешканців), кілька населених пунктів були засновані у XVIII ст. вихідцями з Мазовії – мазурами. Вони тримались окремо від українських селян, не вступали з ними у шлюби, розмовляли виключно польською мовою, з домішкою українських слів. Ще більше недоброзичливо до російської влади та місцевих селян відзначались нащадки польських шляхтичів (як ті, що отримали дворянський титул, так і ті, котрі були переведені в стан «однодворців»), польські землевласники, які всіляко демонстрували свою окремішність від російської влади та свою «вищість» від православних селян. Саме вони і підтримували життєздатність католицизму на Поділлі [3, с. 1112].

Цікавою є краєзнавча розвідка, у якій розповідається про побут православних священиків Подільської губернії упродовж XIX століття. У ній, зокрема, говориться про те, що до польських повстань родини православних священиків підтримували тісні зв'язки з місцевими поміщиками-поляками, тому повинні були знати польську мову, яка стала як би «салонною» [1, с. 300]. Нею розмовляли під час урочистих прийомів, свят, різних публічних заходів.

Проте, після польського повстання 1863–1864 рр. російський уряд вжив «радикальних заходів щодо послаблення польського елемента» в губерніях Південно-Західного краю. Зокрема, були видані розпорядження, щоб всі чиновники мали лише «російське» походження, щоб викладання в усіх закладах освіти здійснювалось виключно російською мовою і т.д. Якщо раніше в систему домашнього навчання та виховання дітей православних священиків Поділля входили польська мова та культура, то тепер вони були переведені на українську або російську мову [1, с. 300]. Польські поміщики тепер у розмовах

з офіційними особами та публічних виступах не вживали польської мови.

Під час російської революції у 1906 році «ПЕВ» були переіменовані в щомісячний часопис «Православная Подолия», що став новим офіційним органом духовенства Подільської православної єпархії. Його редактором став викладач Кам'янець-Подільського духовного чоловічого училища, член Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, автор краєзнавчих праць Степан Дложевський. У новому друкованому виданні почали на відміну від «ПЕВ» меншу увагу приділяти церковній тематиці, зросла кількість краєзнавчих статей та дописів. Із досліджуваної нами тематики найбільший інтерес викликають праці священника М. Ястрембського.

Досліджуючи побут та культуру українського селянства Подільської губернії, він зробив висновок, що мовлення, одяг селян західних повітів значно відрізняються від мешканців Брацлавщини. На думку дописувача, це пояснюється тим, що українці Кам'янець-Подільського чи Проскурівського повітів піддалися «полонізації», в той час в східних районах подільського краю вони зберегли свій первинний характер та звичаї [6, с. 342]. Негативно оцінюючи «польський» вплив на менталітет місцевих українців, він безапеляційно стверджує, що для жителів Проскурівщини характерні приниження, догидливість по відношенню до панів, у той час як мешканці Брацлавщини, де наслідки полонізації були меншими і де зберігся козацький менталітет, відзначалися сміливістю, гордістю та незалежністю [6, с. 342].

Обстеживши стан деяких православних церков Поділля, М. Ястрембський відзначив, що «в деяких церквах збереглися ікони з польськими та латинськими надписами, за змістом – католицькі із зображенням Діви Марії» [6, с. 343].

В іншому своєму краєзнавчому дописі священник торкнувся опису побуту так званої подільської «шляхти». Він пише, що на території Південно-Західного краю серед українського населення живе особливий клас людей, який відрізняється за одягом та звичаями від місцевих селян. Займалися вони передовсім хліборобством і за матеріальним рівнем мало чим відрізняються від

українців. Це так звана «шляхта» – нащадки вільних переселенців, які поселились на Поділлі в період польської колонізації цих земель в XVI ст. На думку автора цієї розвідки, «шляхта» складалась передовсім із нащадків православних вільних українців, які були запрошені польськими магнатами для успішної колонізації краю. Проте, польська панська культура мала великий на них вплив і вони тягнулись до неї.

За часів Російської імперії «шляхта» втратила свій попередній високий соціальний статус та привілеї, ставши своєрідним «сільським пролетаріатом» [7, с. 1098]. В матеріальному плані нащадки «шляхти» мало чим відрізнялись від українських селян, але ментально між ними була чимала різниця. Якщо український селянин не відмовлявся від будь-якої навіть «чорної» роботи, то «шляхтич», нащадки якого ніколи не були кріпаками, працював лише на своїй землі і за будь-якої нагоди, отримавши освіту, намагався влаштуватися писарем, управителем, економом і ніколи не працював би ремісником чи різноробочим. На Поділлі подекуди проживали і дуже бідні шляхтичі, які числилися дворянами, але мали лише один город та кілька десятин землі. Така ситуація, наприклад, спостерігалась в селах поблизу Бара: Галузинцях, Радівцях, Поповцях, Вовковинцях [7, с. 1110].

Весь управлінський контингент поміщицьких польських маєтків та землеволодінь (економи, конторщики, практиканти) складався із «шляхтичів», які між собою розмовляли виключно польською мовою. Своїм дітям вони намагались дати хорошу освіту: або в міських училищах, а трохи багатші – у гімназіях. При всій своїй тенденційності цей краєзнавчий нарис доволі добре відтворює економічний та культурно-освітній стан цієї етносоціальної групи.

Отже, короткий аналіз деяких матеріалів періодичних видань Подільської православної єпархії дає підставу стверджувати, що вони є важливими джерелами з історії польської спільноти на Поділлі наприкінці XIX ст. – початку XX ст. і їх обов'язково, попри їхню очевидну тенденційність, слід використовувати при дослідженні даної наукової проблематики.

Список використаних джерел та літератури:

1. Быт священников – дедов и отцов – внуков нашего края. *Подольские епархиальные ведомости*. Каменец-Подольский, 1897. № 13. С.300–304.
2. К вопросу о мерах противодействия латинско-польской пропаганде в нашем краю. *ПЕВ*. Каменец-Подольский, 1897. № 33. С.855-862.
3. Кое-что из взаимных отношений православных и католиков в местностях с смешанным населением. *ПЕВ*. Каменец-Подольский, 1897. № 40. С. 1112–1116.
4. Латино-польская пропаганда среди православных Подолии в местностях с смешанным населением. *ПЕВ*. Каменец-Подольский, 1897. № 47. С. 1275–1292.
5. По поводу латино-польской пропаганды среди русского населения нашего края. *ПЕВ*. Каменец-Подольский, 1897. № 5. С. 91–97.
6. Ястрембский М. Остатки унии у православных подолян. *Православная Подолия*. Каменец-Подольский, 1907. № 15–16. С. 342–346.
7. Ястрембский М. Подольская шляхта и ее быт. *Православная Подолия*. Каменец-Подольский, 1908. № 51. С. 1095–1102.